

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ
МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/APULTR.2019.38.24-38>

Шевченко Л.І.

orcid.org/0000-0001-6290-2307

**РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЛІНГВІСТА ДО ТЕОРІЇ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ: ЕПІСТОЛЯРІЙ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША. СТАТТЯ 1**

Анотація. У статті в координатах і логіці теорії ідентифікації Е.Х. Еріксона розглянуто епістолярій Пантелеймона Куліша – видатного українського культуролога, видавця, письменника і перекладача. Твердиться, що теорія Е.Х. Еріксона створила інтелектуальну матрицю аналізу розвитку суб'єкта в системі психосоціальних умов і обставин. Розглянуто основний постулат автора, в якому аналізується співвідносність особистості з психосоціальною тотожністю. Особистість, отже, може інтерпретуватися в цілісності різних мотивацій, традицій, сформованої системи цінностей, ідеалів та відповідних їм соціальних ролей. Зосереджено увагу на аналізі впливу культурно-історичних факторів на психоемоційну і творчу структуру особистості. Розглядається позиція еволюціоналізму, що зумовлює (за Е.Х. Еріксоном) вісім універсальних для людства стадій розвитку. Аналізується закономірність стадій розвитку, виявлена **а)** у ступеневому розвитку особистості, яка має готовність еволюціонувати в напрямку подальшого росту, розширення усвідомлюваного світогляду та можливостей соціальної взаємодії; **б)** розвитку соціальних і творчих можливостей особистості в координації зі стратегіями змін у суспільстві, коли суспільство сприяє збереженню тенденцій взаємодії. В аналізі творчої особистості П. Куліша першою, домінантною є проблема етноідентифікації. У статті розглянуто критерії етноідентифікації П. Куліша: екзистенційний вибір, усвідомлення шляхів самореалізації, досягнення внутрішньої свободи, вирішення індивідуально-психологічних проблем приналежності до певної соціальної страти, реалізація потужних інтенцій особистості в національній мові.

Ключові слова: теорія ідентифікації, Ерік Хомбургер Еріксон, Пантелеймон Куліш, розвиток особистості (ego), психосоціальна тотожність, етноідентифікація, критерії етноідентифікації, самоідентифікація, мовна особистість.

Інформація про автора: Шевченко Лариса Іванівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: style_m_k@ukr.net

Larysa I. Shevchenko

orcid.org/0000-0001-6290-2307

**A LINGUIST'S REMINISCENCES
TO IDENTIFICATION THEORY:
EPISTOLARY OF PANTELEIMON KULISH. ARTICLE 1.**

Abstract. *In E. Erickson's theory of identification the article analyses the epistolary of Panteleimon Kulish – an outstanding Ukrainian culturologist, publisher, writer and translator. The author states that E. Erickson's theory created the intellectual matrix of a person's development analysis in the system of psychosocial conditions and circumstances. The scholar studies E. Erickson's main postulate, namely the correlation of a personality with psychosocial identity. Therefore, a personality can be interpreted in the integrity of various motivations, traditions, values, ideals and their social roles. The author explores the influence of cultural and historical factors on a person's psycho-emotional and creative structure. The theory of evolution is considered, which, according to E. Erickson, defines eight universal stages of human development. The scholar investigates the principles of development stages, i.e. a) progressive development of a person, which is ready to evolve in the direction of further growth, expansion of the perceived outlook and possibilities of social interaction; b) the development of a person's social and creative capabilities in coordination with changes in society, when society promotes preservation of interaction trends. The major problem in the analysis of P. Kulish's creative person is the problem of ethnic identification. The article explores the criteria of P. Kulish's ethnic identification: existential choice, ways of self-realization, achievement of internal freedom, solving individual-psychological problems of belonging to a certain social strata, realization of a person's powerful intentions in the national language.*

Key words: *identification theory, Erik Homburger Erikson, Panteleimon Kulish, personality development (ego), psychosocial identity, ethnic identification, ethnic identification criteria, self-identification, language personality.*

Information about the author: *Shevchenko Larysa Ivanivna – corresponding member of NAS of Ukraine, doctor of philology, professor; head of the department of stylistics and language communication; Institute of philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv.*

E-mail: *style_m_k@ukr.net*

Шевченко Л.И.

orcid.org/0000-0001-6290-2307

РЕМИНИСЦЕНЦИИ ЛИНГВИСТА К ТЕОРИИ ИДЕНТИФИКАЦИИ: ЭПИСТОЛЯРИЙ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША. СТАТЬЯ 1

Аннотация. *В статье в координатах и логике теории идентификации Э.Х. Эриксона рассмотрен эпистолярный Пантелеймона Кулиша – выдающегося украинского культуролога, издателя, писателя и переводчика. Утверждается, что теория Э.Х. Эриксона создала интеллектуальную матрицу в анализе развития субъекта, рассматриваемого в системе психосоциальных условий и обстоятельств. Проанализирован основной постулат автора, в котором исследуется соотносительность личности с психосоциальным тождеством. Личность, следовательно, может интерпретироваться в целостности различных мотиваций, традиций, сложившейся системы ценностей, идеалов и соответствующих им социальных ролей. Исследовательское внимание сосредоточено на анализе влияния культурно-исторических факторов на психоэмоциональную и творческую структуру личности. Рассматривается позиция эволюционализма, которая обуславливает (по Э.Х. Эриксону) восемь универсальных для человечества стадий развития. Анализируется закономерность стадий развития, обнаруженная в а) ступенчатом развитии личности, обладающей готовностью эволюционировать в направлении дальнейшего роста, расширения осознаваемого мировоззрения и возможностей социального взаимодействия; б) развитии социальных и творческих возможностей личности в координации со стратегиями изменений в обществе, когда общество способствует сохранению тенденций взаимодействия. В анализе творческой личности П. Кулиша первой, доминантной является*

проблема этноидентификации. В статье рассмотрены критерии этноидентификации П. Кулиша: экзистенциальный выбор, осознание путей самореализации, достижения внутренней свободы, решения индивидуально-психологических проблем принадлежности к определенной социальной страте, реализации мощных интенций личности в национальном языке.

Ключевые слова: *теория идентификации, Эрик Хомбургер Эриксон, Пантелеймон Кулиш, развитие личности (ego), психосоциальная тождественность, этноидентификация, критерии этноидентификации, самоидентификация, языковая личность.*

Информация об авторе: *Шевченко Лариса Ивановна – член-корреспондент НАН Украины, доктор филологических наук, профессор; заведующая кафедрой стилистики и языковой коммуникации; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.*

Электронный адрес: *style_m_k@ukr.net*

Концепція ідентифікації / ідентичності (англ. *identity*) Еріка Хомбургера Еріксона (Erik Homburger Erikson) створила інтелектуальну матрицю аналізу розвитку суб'єкта в системі психосоціальних умов і обставин. Від 1950 р., коли Е.Х. Еріксон публікує "Дитинство і суспільство" ("Childhood and Society") [10], а пізніше ряд авторитетних праць, в яких розгортаються, уточнюються або проектуються на різні предметні сфери ідеї першої і головної книги дослідника, теорія Е.Х. Еріксона дозволяє розв'язувати складні, дискусійні питання гуманітаристики (див. праці [10-18]).

Ідентифікація / ідентичність в категоріальному полі автора концепції співвідносна з психосоціальною тотожністю, тобто дозволяє розглядати особистість у цілісності різних обставин, мотивацій, традицій, сформованої системи цінностей та ідеалів і відповідних їм соціальних ролей.

У постульованій Е.Х. Еріксоном теорії розвитку особистості (*ego*) на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує аналіз культурно-історичних факторів у вивченні структури особистості. При цьому обстоюється й аргументується позиція, відповідно до якої людина протягом життя еволюціонує і проходить через вісім універсальних для людства стадій [11, с. 226-235].

Процесуальність стадій типологічно закономірна, що відбивається в їх розгортанні відповідно до епігенетичних принципів дозрівання, виявлених у:

- ступеневому розвитку особистості, яка має готовність еволюціонувати в напрямку подальшого росту, розширення усвідомленого світогляду та можливостей соціальної взаємодії;
- розвитку соціальних можливостей людини в координації з інтенціями і стратегіями змін у суспільстві, трансформацією соціального світогляду, коли суспільство сприяє збереженню тенденцій взаємодії, підтримуючи темп і орієнтири правильного розвитку.

Відтак вісім стадій психосоціального розвитку особистості (*ego*) – це ступенева еволюція від дитинства до старості певних домінантних рис характеру, що відображають *статус ego* і зумовленість розвитку людини стадіальними закономірностями кожної з визначених стадій.

Постфрейдівська психосоціальна теорія Е.Х. Еріксона мотивує відтак стадії розвитку особистості, розглядаючи її включення до різних спільнот – нації, соціального класу, професійної групи і в цілому соціального оточення людини. Остання позиція стала у Е.Х. Еріксона тонким щодо інструментарію доведення аргументом, коли до уваги береться не тільки середньостатистичне оточення людини (дослідники часто зауважують, що таке моделювання робив іще Хайнц Хартманн (див. праці 1960-х рр.)), а в цілому суспільний лад та його історичний розвиток.

Проекція теорії Е.Х. Еріксона на аналіз реалій і міфології щодо дитинства Гітлера, юності Максима Горького, молодого Лютера і великого борця за свободу Індії шляхом ненасильницького спротиву Ганді, рівно як і послідовно викладена позиція в розробці критеріїв американської національної ідентичності, визначила її результативність та перспективу, коли йдеться про інші постаті, національні

.....

ідентичності, еволюцію соціокультурних модусів, що часто підлягають неоднозначним оцінкам.

В українській культурній історії символізованою постаттю, навколо якої вже майже 200 років тривають мотивовані різними ідеологемами й відповідними їм світоглядами дискусії, є Пантелеймон Куліш. Збирач і видавець староукраїнських пам'яток, поет, прозаїк, літературний критик, фольклорист, мовознавець – всі творчі іпостасі цього пристрасного, невтомного і, як на нашу думку, цілісного в культуртрегерській діяльності діяча важко визначити. Так само важко дати і однозначну оцінку світогляду П. Куліша, що в літературознавчій рефлексії часто формулюється то в категоріях "хуторянства", то в "кардіоцентричній" парадигмі, то в протиставленнях "революційності" / непримиренності / нескореності одних діячів культури середини ХІХ ст. (зокрема, коли йдеться про характеристики світогляду учасників Кирило-Мефодіївського братства) і поміркованість інших, до яких відносять і П. Куліша. Врешті, до уваги слід взяти й оцінку європейськості видатного українця, що спирається здебільшого на факт знання іноземних мов і перекладів П. Кулішем художньої літератури з англійської (наприклад, сонетів В. Шекспіра), італійської та інших європейських мов. І, зрозуміло, Біблії – повний переклад цієї книги книг, на жаль, так і не був завершений.

П. Куліш, як відомо, жив і працював в умовах Російської імперії, коли локус українства в культурній мозаїці народів Росії ще тільки формувався – творча домінанта метрополії була очевидною, підкріпленою ідеологічно, соціальним статусом і внутрішньою політикою держави. Очевидно, за таких умов проблема етноідентифікації була першою, нагальною, самостверджувальною для викликів історії, й не лише культурної. Етноідентифікація в проекції на той час визначається, на нашу думку, в критеріях, актуальних і сьогодні: екзистенційного вибору, усвідомлення шляхів самореалізації, досягнення внутрішньої свободи особистості, вирішення індивідуально-психологічних проблем приналежності до певних

соціокультурних страт і, без сумніву, залучення знакових особистостей до суспільно-актуальних проблем.

Серед численних інтерпретацій життєвої та творчої позиції П. Куліша, вираженої в текстах, чи не найбільш об'єктивною щодо самоідентифікації є епістолярна спадщина українського інтелігента – численна, широка щодо авторів і обговорюваних проблем.

Значимо, екзистенційний вибір в етноідентифікації П. Куліша не є лінійним і вузько сформульованим. Глибинно, без сумніву, він відчуває себе українцем. І водночас – слов'янином. Дозволимо собі також стверджувати – і європейцем, якщо йдеться про взірцеві для нього тексти, витоки культури і перспективу, до якої має наближатися Україна. Однак психосоціальна еріксонівська тотожність, що дозволяє згармонізувати свідомість із навколишнім світом і сформулювати ідеали, систему цінностей та життєві перспективи пов'язана у П. Куліша передусім саме з українством.

Виділити характерні для етноідентифікації українців риси – завдання не нове. Як відомо, Д. Чижевський першим назвав домінанту національної психології – **емоціоналізм**, що виявляється у високих регістрах почуттів, особливій поетизації природи, гуморі та ін. Центральний образ емоціоналізму – **серце** – в інтерпретації Д. Чижевського формує парадигму кордоцентричності, а отже емоціоналізм і кордоцентризм є скорельованими поняттями [2; 3]. В історії української словесної культури кордоцентризм пояснює, на думку багатьох дослідників, етноідентифікаційні константи українців, і водночас – їх особливе світосприйняття (на розрізнення в етноідентифікації наголошував і Е.Х. Еріксон, про що згадувалося вище). Кордоцентризмом як етноідентифікаційною характеристикою вимірюються відтак мовнохудожні достоїнства фольклорних творів, "Слова о полку Ігоревім", "Киево-Печерського патерика", інших творів давньоукраїнської літератури. Кордоцентризм пояснює актуалізовані сучасною філологією глибинні прочитання смислів класичного і

.....

модерного літературного процесу, а також інтенсивний розвиток семантики слова "**серце**" – *серце чисте, вірне, благородне, батьківське, раниме, страдницьке, патріотичне, горде, українське, сміливе* та ін. Спостерігаємо тенденцію до перенесення основних характеристик людини, морально-етичної оцінки її вчинків і прагнень на символізований концепт *серця*, а тому в мовній свідомості нашого народу *серце* персоніфікується і здатне *співати, радіти, вірити, сподіватися, страждати, плакати, мріяти* та ін.

П. Куліш, як потрактовує його духовний світ Д. Чижевський, і є "філософом серця" [6]. В інтерпретації Д. Чижевського, з якою не можна не погодитися, – П. Куліш був неспокійною, "нерівною" натурою, мав "україноцентричний" світогляд, і, що додає аргументації психоемоційним характеристикам П. Куліша, постійно вживав улюблений образ "серця".

Існують і дискусійні моменти щодо аналізу Д. Чижевським постаті П. Куліша. Так, з одного боку, авторитетний дослідник наголошує на "україноцентричності" світогляду митця, з іншого – зауважує на нетотожності з "українським духом". С.М. Гуменюк інтерпретує наведену суперечність вихідними постулатами, коли, на думку Д. Чижевського, "культурні ідеали" вбачаються не в майбутньому, а в минулому. Відтак спостерігаємо спорідненість поглядів П. Куліша з авторами полемічних творів, однак емоціоналізму у Кулішевій філософії серця значно більше, ніж ісихазму. В такій ситуації "відбувається боротьба "глибини серця" і "зовнішньої людини", а ісихастські кордоцентричні, містичні мотиви завжди тихі і спокійні, спрямовані на смиренне осягнення божественного світла" [4, с. 118].

У листі до Миколи Костомарова від 11.09.1846 р. П. Куліш переконано і водночас із болем звертається до товариша кирило-мефодівця:

"Я знаю, что вы плените сердца и души своих слушателей лекциями о малороссийской истории, но, ради Бога, взвешивайте хорошо Ваши заключения... Меня не смущают

такие выводы как... следующий "Горькая, ничтожная судьба Украины происходит от ничтожества души народа"... я знаю, что она не ничтожна; но многих может сбить ваша фраза с толку, а других заставит опустить руки; у нас же и без того делателей мало" [6, с. 114].

Розгортаючи емоційну аргументацію щодо великого майбутнього українського народу, де сподівання асоційовані з християнською етикою і біблійною історією, П. Куліш перефразовує Мойсея ("Тим і сталась по всьому світу страшенная козацькая сила, що у Вас була воля й дума єдина"). Відтак етноідентифікація – це не тільки романтизовані уявлення про історію, але й передусім опертя на християнську етику, що вибудовує духовну історію українського народу:

"Благодать Божия всем дарована, и в каждом народе муж светлого ума и чистой воли может сделать много для его чести и будущего могущества (нравственного или вещественного)... самые горячие чувства малороссийских деятелей сосредоточиваются на народе. Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу. Это непростительное богохульство..." [6, с. 115].

Екзистенційний вибір як орієнтація у просторі культури П. Куліш зробив ще раніше. Коло авторів його епістолярію моделює і персоналізує реалії тогочасної Росії – Михайло Максимович, Дмитрій Бібіков, Микола Белозерський, Ізмаїл Срезневський, Микола Гулак, Міхаїл Погодін, Михайло Юзерович, Петро Плетньов, Олександр Ханенко, Тарас Шевченко, Григорій Квітка, Осип Бодяньський та інші видатні особистості є адресатами і авторами цього розлогого епістолярію².

У більш широкому аргументаційному контексті питання кордоцентризму як етноспецифічної характеристики українців

---

² Написання імен і прізвищ подається за оригіналами листів П. Куліша (Л.Ш.)

розглядають інші дослідники. Зокрема Т.В. Бовсунівська, апелюючи до слов'янської наукової думки, зауважує:

"Руссоїстська традиція художньої адаптації розчуленості та інших форм чутливості такого типу більш рельєфно реалізується в теоретичних трактатах. В Україні специфічну теорію вчування пропагують Г. Сковорода, П. Сохацький, П. Лодій та ін. В Польщі теорію "чулого серця" поширює Ян Якуб, який відстоював "концепцію проникнення вглиб власного серця". У Словаччині М. Штайгель наприкінці XVIII ст. поширює теорію переважання чуттєвого досвіду над іншими формами пізнання. Можливо, саме внаслідок заглиблення в сферу людських почуттів та пов'язаного з цим загальнослов'янського тяжіння до чуттєвого більше, ніж до раціонального, ми маємо факти неприйняття Кантівського агностицизму різними слов'янськими філософами" [1, с. 72].

Якщо зважити на палітру думок, наведених Т. Бовсунівською, виникає кілька запитань: чи справді кордоцентризм є диференційною характеристикою саме українського народу? Чи є кордоцентризм константною характеристикою, чи еволюціонує разом із етапами психосоціальних змін особистості / соціальних страт / суспільства в цілому (за Е.Х. Еріксоном)? Чи кордоцентризм є універсальною характеристикою етносу чи модифікується, залежно від психотипу особистості, її світогляду та ін.?

Д. Чижевський, зокрема, вважає, що у пізній творчості П. Куліша "головні теми – старі: воскресіння України, слово і його носій – поет-пророк, правда, серце, культура" [8, с. 356]. На наш погляд, еволюція П. Куліша – світоглядна, психоемоційна, творча відбувалася в етапах, визначених жорсткими і часом драматичними обставинами. Епістолярій П. Куліша дозволяє їх спостерегти і виділити наскрізні й тимчасові домінанти. Це м'якша життя – чесність і праця, етика стоїцизму, достоїнство особистості, перевага духовних шукань над суєтностями життя і, головне, мова – мова як етнонаціональна ідентичність, мова як вияв внутрішньої сутності творця, мова як практична діяльність, мова як культура, мова як перспектива розвитку народу.

Характерним для П. Куліша є симбіоз названих вимірів особистості. І це спостерігається в епістолярії виразно – завжди соціополітичні чи психосоціальні обставини його життя не знищують, а **змінюють** форми діяльності, можливу гостроту реакцій, залишаючи **без змін** глибинну самоідентифікацію.

Конкретизуючи послами листів П. Куліша тезу Е.Х. Еріксона про ідентифікацію, що триває все життя, зазначимо: коло адресатів, які сформувавши слов'янський (і передусім український культурний вимір) у листуванні П. Куліша з роками розширюється, обговорювані проблеми формулюються масштабніше і конкретніше. Незмінною залишається лише позиція щодо приналежності до українського етносу і, як доведеність цього, – бажання працювати для культурної перспективи народу.

Така стійка ідентичність гармонізує особистість П. Куліша. У листі до М. Погодіна від 2.03.1843 р. ще зовсім молодий П. Куліш формує особистісну перспективу:

"Замышляю я так много, что иногда боюсь, не слишком ли я самонадеян? Во-первых, хочу издать (с помощью некоторых особ) все малороссийские летописи с возможно полными комментариями; во-вторых, издать малороссийские песни, которых много собрано лично мною в народе; в-третьих, издать народные предания, легенды, мифологию, пословицы и всякую мелочь, в-четвертых, издать Историю Малороссийских фамилий, как огромный сборник материалов для истории; наконец, в-пятых, написать на основании всего этого Историю Малороссии, если почувствую, что буду к этому годен" [5, с. 14-15].

Сформульована П. Кулішем дослідницька перспектива дозволяє йому сприймати себе якщо і не в абсолютній гармонії, то принаймні в системі координат навколишнього світу. Складні випробування безгрошів'я як в юності, так і під час заслання після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, катастрофічна як для особистості П. Куліша заборона публікуватися, віддаленість від центрів культури, неможливість здійснити мрію

про університетське викладання, врешті хворобливість українського автора – все це не руйнувало цілісність натури, а тільки рельєфніше вирізняло справжні ідеали особистості.

У жорсткому полемічному листі до Миколи Костомарова від 27.06.1846 р. серед численних аргументів щодо екзистенційної тотожності між існуванням української людини, української мови, світу цивілізованих народів і розвинених європейських культур зустрічаємо морально-етичні максими П. Куліша, суть яких розгортається в подальшій історії народу і власної долі митця:

"Удивительно! Ваше мнение, что для изучения своего языка нужно удалаться от образованного общества, совершенно ошибочно. Для этого стоит только заглянуть вам в те дома, из которых выходят образованные люди, живущие в просвещенном обществе, напр(имер) Белозерский, и посмотреть, как воспитываются там дети и как они изучают родной язык.

<...> Потеря нашего языка и обычаев есть худшее, что может случиться, а вы говорите, что лишь бы мы были отличными христианами, это еще не несчастье.

<...> Что же касается до развития, а не стояния, то оно совершается сперва в действателях, а потом (особенно при лучших внешних обстоятельствах) перейдет и к народу [6, с. 89].

Звернення лінгвіста до епістолярію П. Куліша, якщо його розглядати в епістемі психосоціального розвитку особистості, суспільства, що ідентифікують себе, вибудовуючи еволюційну перспективу, висвітлює важливі аспекти аналізу. Насамперед, дозволяє виструнчити аргументацію щодо характеристик ідентичності, їх мотивацій, взаємозалежностей, еволюції, універсальних й особистісних модифікацій. Особлива увага в цьому контексті має бути звернена до мови – в її культурних і світоглядних інтенціях. Мови як домінантного критерію ідентичності, етноідентичності та самоідентичності (в диспозиції та кореляціях цих понять) творчої особистості. Так відбувається протягом усього життя П. Куліша.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Концепція романтизму Дмитра Чижевського і канони радянського літературознавства. *Київські полоністичні студії*. Т. XXXV. 2019. С. 70-79.
2. Валявко І. Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського: спроба наукової ретроспективи. *Чижевський Д. Між інтелектом і культурою: Дослідження з історії української філософії / Філософські твори: у 4 т.* Київ: Смолоскип, 2005. Т. 1.
3. Валявко І.В. Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки. URL : <http://library.kr.ua/elib/dissert/valavko/v2.html>
4. Гуменюк С.М. Емоціоналізм та кордоцентризм у історико-філософській рефлексії Дмитра Чижевського. *Київські полоністичні студії*. Т. XXXV. 2019. С. 118.
5. До Міхаїла Погодіна. Київ, 2 березня 1843 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. листи. Т. 1. 1841-1850*. Київ: Критика, 2005.
6. До Миколи Костомарова. Санкт-Петербург, 11 вересня 1846 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. листи. Т. 1. 1841-1850*. Київ: Критика, 2005.
7. П.О. Куліш – український філософ серця. *Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т.* Київ : Смолоскип, 2005. Т. 2.
8. Чижевський Д. Романтика. *Історія української літератури*. Тернопіль, 1994. С. 355-458.
9. George S.N. Luckyj, Panteleimon Kulish: A Sketch of his Life and Times. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1983.
10. Erikson E.H. Childhood and society. Saint Petersburg, 1996. 592 p.
11. Erikson E.H. Young man Luther: a study in psychoanalysis and history [1st ed.]. New York: Norton, 1958. 288 p.
12. Erikson E.H. Insight and Responsibility. lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight [1st ed.]. New York: Norton, 1964. 256 p.
13. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York: Norton, 1968. 336 p.
14. Erikson E.H. Gandhi's Truth: On the Origins of Militant Nonviolence. New York: Norton, 1969. 474 p.
15. Erikson E.H. Life History and the Historical Moment. New York: Norton, 1975. 283 p.
16. Erikson E.H. Adulthood: Essays. New York: Norton, 1978. 276 p.

17. Erikson E.H, Erikson J. M., Kivnick H. Vital Involvement in Old Age. New York: Norton, 1986. 352 p.

18. Erikson E.H. & Erikson J.M. The Life Cycle Completed. New York: Norton, 1987. 144 p.

REFERENCES

1. Bovsunivska, T. (2019). *Conceptual romance of Dmitri Chyzhevsky and the canon of Radian art* [Konceptcija romantyzmu Dmytra Chyzhevs'kogo i kanony radjans'kogo literaturoznavstva]. *Kyi'vs'ki polonistychni studii'*. T. XXXV. 2019, 70-79 [in Ukrainian].

2. Valjavko, I. (2005). *Intellectual biography of Dmytro Chyzhevsky: an attempt at a scientific retrospective* [Intelektual'na biografija Dmytra Chyzhevs'kogo: sprobna naukovo'i retrospektyvy]. *Chyzhevs'kyj D. Mizh intelektom i kul'turoju: Doslidzhennja z istorii' ukrai'ns'koi' filosofii' / Filosofov'ki tvory: u 4 t.* Kyiv: Smoloskyp. T. 1. [in Ukrainian].

3. Valjavko, I. (2018). *Dmytro Chyzhevsky as a researcher of the Ukrainian* [Dmytro Chyzhevs'kyj jak doslidnyk ukrai'ns'koi' filosofov'koi' dumky] philosophical thought]. URL : <http://library.kr.ua/elib/dissert/valavko/v2.html> [in Ukrainian].

4. Gumenjuk, S. (2019). *Emocionalizm ta kordocentryzm u istoryko-filosofov'kij refleksii' Dmytra Chyzhevs'kogo* [Emotionalism and Cordocentrism in the Historical and Philosophical Reflections of Dmitry Chyzhevsk]. *Kyi'vs'ki polonistychni studii'*. T. XXXV, 118 [in Ukrainian].

5. *By Mikhail Pogodin* (2005). [Do Mihai'la Pogodina]. Kyi'v, 2 bereznja 1843 r. Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. lysty. T. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

6. *By Nikolai Kostomarov* (2005). [Do Mykoly Kostomarova]. Sankt-Peterburg, 11 veresnja 1846 r. Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. lysty. T. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

7. *Kulish is a Ukrainian philosopher of the heart* (2005). [Kulish – ukrai'ns'kyj filosof sercja]. *Chyzhevs'kyj D. Filosofov'ki tvory: u 4 t.* Kyiv: Smoloskyp. T. 2 [in Ukrainian].

8. Chyzhevs'kyj, D. (1994). *Romance* [Romantyka]. *Istorija ukrai'ns'koi' literatury*. Ternopil', 355-458 [in Ukrainian].

9. George, S.N. (1983). Luckyj, Panteleimon Kulish: A Sketch of his Life and Times. Boulder, Colo.: East European Monographs [in English].

10. Erikson, E.H. (1996). *Childhood and society*. Saint Petersburg. 592 p. [in English].

11. Erikson, E.H. (1958). Young man Luther: a study in psychoanalysis and history [1st ed.]. New York: Norton, 288 p. [in English].

12. Erikson, E.H. (1964). Insight and Responsibility. lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight [1st ed.]. New York: Norton, 256 p. [in English].

13. Erikson, E.H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton, 336 p. [in English].

14. Erikson, E.H. (1969). Gandhi's Truth: On the Origins of Militant Nonviolence. New York: Norton, 474 p. [in English].

15. Erikson, E.H. (1975). Life History and the Historical Moment. New York: Norton, 283 p. [in English].

16. Erikson, E.H. (1978). Adulthood: Essays. New York: Norton, 276 p. [in English].

17. Erikson, E.H., Erikson J. M & Kivnick H. (1986). Vital Involvement in Old Age (with J. M. Erikson and H. Kivnick). New York: Norton, 352 p. [in English].

18. Erikson, E.H. & Erikson, J.M. (1987). The Life Cycle Completed New York: Norton, 144 p. [in English].

Дата надходження до редакції – 17.03.2019

Дата затвердження редакцією – 26.04.2019